

Vegamonitor 2019

Natuur & Milieu

Oktober 2019

Kantoor Groningen: Westerkade 15-5, 9718 AS Groningen **T:** 050 3657672

Kantoor Haarlem: Nieuwe Gracht 3, 2011 NB Haarlem **T:** 085 4018250

E: info@kienonderzoek.nl **W:** www.kienonderzoek.nl

Inleiding

De jaarlijkse Vegamonitor van Natuur & Milieu geeft onder meer inzicht in de vleesconsumptie van de Nederlander en brengt de houding van Nederlanders ten aanzien van vegetarisch eten in kaart. Een deel van de vragen uit deze meting van de Vegamonitor zijn in eerdere metingen gesteld, zodat verschillen in consumptie en houding over de verschillende metingen uitgelicht kunnen worden.

PanelWizard algemeen

Het onderzoek is uitgevoerd op het panel van PanelWizard Direct. PanelWizard is het onderzoekspanel van Kien Onderzoek en telt meer dan 31.000 leden van 6 jaar en ouder. Met behulp van dit onderzoekspanel kunnen vragen worden voorgelegd aan een dwarsdoorsnee van de Nederlandse bevolking of specifieke doelgroepen (bv. boodschappers, beleggers, allochtonen, ouders van baby's, etc.). De panelleden hebben vooraf aangegeven mee te willen werken aan marktonderzoek. Ze worden beloond voor hun inzet en voortdurend geprikkeld (o.a. door een beloning per vraag, terugkoppeling resultaten). Dit garandeert een hoge en betrouwbare respons. De representativiteit en (serieuze) medewerking binnen het panel worden voortdurend gecontroleerd en bewaakt¹. PanelWizard hanteert de Gouden Standaard van de MOA, dé branchebreed erkende wegingbenadering voor onderzoeksresultaten.

Methode

Bij het onderzoek 'Vegamonitor' is gebruik gemaakt van online onderzoek onder panelleden van het online onderzoekspanel PanelWizard Direct; met als doelgroep Nederlanders van 16 jaar en ouder. De respondenten zijn op 4 oktober 2019 uitgenodigd voor het onderzoek en hadden tot 8 oktober 2019 de mogelijkheid om de vragenlijst in te vullen.

Betrouwbaarheid

De steekproef bestond uit 1938 Nederlanders van 16 jaar en ouder, representatief voor Nederland op geslacht, leeftijd, opleiding, gezinssituatie, arbeidsparticipatie en regio. In totaal hebben van deze groep 1064 respondenten deelgenomen aan het onderzoek, een respons van 62%. Van hen hebben 1035 alle onderzoeksvragen beantwoord. Daarmee valt met een betrouwbaarheid van 95% te concluderen dat de steekproefuitkomst maximaal 3,0% kan afwijken van de werkelijke situatie. Dit betekent dat met 95% zekerheid gesteld kan worden dat de percentages die uit het onderzoek naar voren komen, in werkelijkheid niet meer dan 3,0% hoger of lager liggen. De onderzoeksverantwoording en de representatieve verdeling over de verschillende groepen zijn samengevat in bijlage 1.

Samenvatting onderzoeksverantwoording t.b.v. persbericht

Dit onderzoek is verricht door Kien Onderzoek (www.kienonderzoek.nl) in opdracht van Natuur & Milieu. Het onderzoek is uitgevoerd onder leden van PanelWizard Direct (www.panelwizard.com), middels de internetmethode. De netto steekproef bestond uit 1064 Nederlanders van 16 jaar en ouder, waarvan 1035 alle onderzoeksvragen hebben beantwoord. Deze steekproefomvang levert met een betrouwbaarheid van 95% een maximale afwijking van 3,0% van de werkelijke situatie voor de online doelgroep.

¹ Zie ook bijlage 2

Samenvatting onderzoeksresultaten Vegamonitor

Meerderheid Nederlanders ziet zichzelf als vleeseter

Bijna zes op de tien Nederlanders van 16 jaar en ouder typeren zichzelf als vleeseter (59%) en ruim een derde slaat vlees bewust één of meerdere dagen per week over en noemt zichzelf een flexitariër (37%). Het percentage dat zichzelf als vegetariër (2%), pescotariër (2%) of veganist (<1%) noemt is nog erg beperkt. Het zijn vaker mannen dan vrouwen die zichzelf een vleeseter noemen (66% vs. 51%), terwijl vrouwen vaker flexitariër (42% vs. 32%), pescotariër (3% vs. <1%) en vegetariër zijn (4% vs. 1%). De houding van mannen ten aanzien van het eten van vlees is dan ook op veel aspecten anders dan die van vrouwen (zie pagina 5 voor de belangrijkste verschillen tussen mannen en vrouwen).

De warme maaltijd bestaat op meer dan de helft van de dagen uit een gerecht met vlees

Gemiddeld eet de Nederlander 4 tot 5 dagen per week (gemiddeld 4,6 dagen) vlees bij de warme maaltijd. Vis eet men aanzienlijk minder vaak, namelijk minder dan 1 dag in de week (gemiddeld 0,9 dag). Een vegetarisch gerecht kiest 60% van de Nederlanders tenminste 1 keer per week als hoofdmaaltijd en gemiddeld komt dit neer op ruim 1 vegetarische hoofdmaaltijd per week (gemiddeld 1,2 dagen). Een veganistische hoofdmaaltijd wordt het minst vaak gegeten; 17% kiest tenminste 1 keer per week voor een gerecht zonder dierlijke producten, wat neerkomt op een gemiddelde van 0,3 dagen in de week. Ook buiten de hoofdmaaltijd eet men vaak vlees of vis, bijvoorbeeld als ontbijt, lunch of snack. Gemiddeld doen Nederlanders dit op 3 tot 4 dagen in de week (gemiddeld 3,5 dagen). Andere dierlijke producten, zoals ei of zuivel consumeert men gemiddeld op meer dan de helft van de dagen (gemiddeld 4,2 dagen per week). Ondanks dat vlees een grote rol speelt in zowel de hoofdmaaltijden als andere eetmomenten, geven vier op de tien Nederlanders aan dat zij nu minder vlees eten dan 5 jaar geleden (43%).

Vis vaakst als belangrijkste vervanger van vlees genoemd

Personen die minstens 1 dag in de week een vegetarische of veganistische hoofdmaaltijd eten, geven aan dat zij hun vlees het vaakst vervangen door vis en schaal- en schelpdieren (25%). Verder zijn de belangrijkste vleesvervangers divers; kaas (15%), kant-en-klare vleesvervangers (13%), ei (13%) en bonen/peulvruchten (11%) worden ongeveer even vaak als belangrijkste alternatief voor vlees genoemd. Minimaal zes op de tien Nederlanders die weleens vlees bij de hoofdmaaltijd eten, geven aan (nog) vaker voor een alternatief voor vlees te zullen kiezen als deze lekkerder (70%), gezonder (69%) en/of goedkoper (64%) zouden zijn. Een uitgebreider aanbod (64%) en/of als het niet van vlees te onderscheiden zou zijn (61%), zouden voor zes op de tien een reden zijn om (nog) vaker voor een alternatief voor vlees te kiezen.

Het aanbod van vegetarische maaltijden buiten de deur wordt als karig gezien

Bij een diner buiten de deur kiest de meerderheid van de Nederlanders altijd (56%) of meestal (28%) voor een gerecht met vlees of vis. Wordt er buiten de deur geluncht, dan liggen deze percentages iets lager, maar nog steeds geeft 36% aan altijd en 30% meestal voor vlees/vis te kiezen. Ondanks dat geven ruim vier op de tien Nederlanders aan het fijn te vinden als er in de horeca meer aanbod zou zijn van alternatieven voor vlees (42%). Een vijfde koos in de afgelopen 5 jaar namelijk steeds vaker voor een vegetarische maaltijd (20%), slechts 5% vindt het gênant om een vegetarisch gerecht te bestellen. De helft van de Nederlanders die hier iets over kunnen zeggen vindt het huidige aanbod aan vegetarische gerechten in de horeca over het algemeen te beperkt (50%). Vier op de tien (die hier een mening over hebben) noemen de kwaliteit van vegetarische gerechten in de horeca goed (42%).

Ook de gemakkelijke maaltijd bevat vaak vlees of vis

Zes op tien de personen die weleens kant-en-klare maaltijden kopen, geven aan dat deze altijd (33%) of meestal (28%) vlees of vis bevatten. Bij een bezorgde of afgehaalde maaltijd geldt dat voor maar liefst driekwart van de mensen (49% altijd en 29% meestal) en bij een maaltijdbox voor zes van de tien (36% altijd en 25% meestal). Drie op de tien Nederlanders zouden het fijn vinden als er bij afhalen/laten bezorgen van een maaltijd meer aanbod zou zijn van vegetarische maaltijden (30%). Bijna de helft van degenen die hier iets over kunnen zeggen, vindt het aanbod van vegetarische afhaal-/bezorggerechten over het algemeen te beperkt (46%) en ruim een derde noemt de kwaliteit van vegetarische gerechten die zij kunnen afhalen/laten bezorgen goed (37%). Een achtste van de Nederlanders (12%) koos bij afhalen/bezorgen van een maaltijd in de afgelopen 5 jaar vaker voor een vegetarische maaltijd (12%). Met betrekking tot het afhalen/bezorgen van veganistische maaltijden komen enigszins vergelijkbare resultaten naar voren; vier op de tien (die hier iets over kunnen zeggen) geven aan het aanbod te beperkt te vinden (42%) en ruim een kwart noemt de huidige kwaliteit goed (28%). Een vijfde van de Nederlanders zou graag meer aanbod van veganistische gerechten willen zien (20%) en minder dan een tiende koos in de afgelopen vijf jaar vaker voor een veganistische maaltijd (7%).

Elke dag vlees eten niet meer van deze tijd volgens helft Nederlanders

Bijna de helft van de Nederlanders is het er (helemaal) mee eens dat elke dag vlees eten niet meer van deze tijd is (47%). Zes op de tien hebben dan ook het gevoel dat minder vlees eten de norm zal worden in Nederland (62% (helemaal) mee eens) en een even grote groep geeft aan zich bewust te zijn van de impact van vleesproductie op het milieu (61%). Ruim de helft van de vleeseters in Nederland (minstens 1 keer in de week vlees bij de hoofdmaaltijd) geeft aan dat wanneer vlees 50% duurder zou zijn, zij kleinere porties zouden nemen of vaker alternatieven zouden gebruiken (54% (helemaal) eens). Ruim een derde is het er (helemaal) mee eens dat de kosten van de schade die de productie en consumptie van vlees aanrichten in de winkelprijs verwerkt zouden moeten worden (36%). Drie op de tien vinden dat vlees te duur is in Nederland (29%) en een vijfde vindt dat vlees te goedkoop is (21%).

De keuze van vlees of vis bij de warme maaltijd voornamelijk afhankelijk van waar men zin in heeft

Degenen die vegetarische/veganistische maaltijden en maaltijden met vlees/vis afwisselen, geven aan dat de belangrijkste leidraad voor de keuze om wel/geen vlees of vis bij de maaltijd te eten vooral afhankelijk is van waar men zin in heeft (74% volledig en grotendeels). Het recept (58%) en/of wat er verder die week gegeten wordt (juiste balans) (50%) spelen voor velen ook een belangrijke rol in deze keuze. 'Gewoonte' (38%) en 'aanbiedingen' (38%) spelen minder vaak een grote rol in deze keuze. Redenen om voor vlees bij de hoofdmaaltijd te kiezen is vooral dat men van mening is dat zonder vlees de maaltijd niet compleet is (60%). Daarnaast geeft men ook vaak aan de smaak en structuur van vlees te missen als ze deze weglaten (39%), dat het routine/gewoonte is (35%) en om variatie in maaltijden aan te brengen (31%). Deze variatie is de meest genoemde reden om (weleens) vegetarisch te eten (47%). Daarnaast is bijdragen aan een beter natuur en milieu (37%) en aan dierenwelzijn (30%) een belangrijke motivatie. Redenen om te kiezen voor een veganistische hoofdmaaltijd zijn met name het willen bijdragen aan een beter natuur en milieu (40%), dierenwelzijn (39%) en gezondheid (37%).

Vier op de tien Nederlanders denken in de komende vijf jaar minder vlees te gaan eten

Als het om de eigen vleesconsumptie gaat, geven vier op de tien Nederlanders (die nu minimaal 1 dag in de week vlees eten) aan dat zij denken in de aankomende vijf jaar minder vlees te gaan eten (42%). Ook als het om andere aspecten gaat, denken Nederlanders dat er in de komende 5 jaar een beweging richting vegetarisch/veganistisch eten zal komen. Zo geeft een vijfde aan te denken dat vlees eten meer een uitzondering op de regel zal worden (21%). Ruim de helft denkt dat er steeds meer vegetarische restaurants in ons land zullen komen (57%), bijna vier op de tien dat het aantal vegetariërs zal verdubbelen (38%) en een kwart denkt dat dit bij het aantal veganisten het geval zal zijn (24%). Als het gaat om de ontwikkeling ten aanzien van vleesvervangers in de komende 5 jaar, denken ruim zes op de tien dat vleesvervangers steeds meer zullen gaan lijken op vlees (62%) en een derde denkt dat het gangbaar zal zijn dat insecten of algen worden verwerkt in alternatieven voor vlees (33%).

Mannen meer gericht op vleeseten dan vrouwen

Zoals eerder aangegeven, geven mannen vaker aan vleeseter te zijn dan vrouwen en kiezen vrouwen vaker voor een flexitarische, pescotarische of vegetarische levensstijl. Dit zien we terug in veel aspecten ten aanzien van het eten van vlees. Zo eten mannen gemiddeld meer dagen in de week vlees bij de hoofdmaaltijd (4,8 dagen vs. 4,3 dagen in de week) en naast de hoofdmaaltijd (3,8 vs. 3,3 dagen per week). Mannen vinden dan ook vaker dat elke dag vlees eten noodzakelijk is om gezond te blijven (24% vs. 13%). Vrouwen eten gemiddeld vaker een vegetarische warme maaltijd (1,5 dagen vs. 1 dag per week) en noemen elke dag vlees eten dan ook vaker niet meer van deze tijd (54% vs. 40%). Ook bij maaltijden buiten de deur (diner 89% vs. 79% en lunch 74% vs. 59%), kant-en-klare maaltijden (70% vs. 52%) en bezorgde of afhaalmaaltijden (83% vs. 73%) kiezen mannen vaker dan vrouwen altijd of meestal voor een gerecht met vlees of vis. Vrouwen geven vaker aan dat ze het fijn zouden vinden als er in de horeca meer aanbod zou zijn van alternatieven voor vlees (48% vs. 37%) en dat het aanbod te beperkt is (55% vs. 45% van degenen die hier iets van kunnen zeggen). Dit zelfde beeld is te zien als het gaat om vegetarische bezorg-/afhaalmaaltijden, meer aanbod fijn (36% vs. 24%) en aanbod te beperkt (54% vs. 39% van degenen die daar iets over kunnen zeggen).

Vrouwen meer bewust bezig met vleeseten

Vrouwen hebben de afgelopen 5 jaar vaker nagedacht over hun vleesconsumptie dan mannen (49% vs. 43%) en de helft van de vrouwen geeft aan nu minder vlees te eten dan 5 jaar geleden (51% vs. 35% mannen). Daarnaast geven vrouwen ook nog eens vaker aan te denken dat ze in de komende 5 jaar minder vlees zullen gaan eten (47% vs. 38%). Vrouwen kiezen in de afgelopen 5 jaar dan ook steeds vaker voor een vegetarische maaltijd (26% vs. 14%), ook bij het afhalen/bezorgen van een maaltijd (14% vs. 10%). Vrouwen die minimaal 1 dag in de week vegetarisch eten, geven vaker aan dat zij dat doen om bij te dragen aan het dierenwelzijn (34% vs. 24%) en laten hun keuze om wel/geen vlees of vis te eten vaker afhangen van de 'juiste balans' tussen gerechten (56% vs. 43%). Daarentegen eten zij vaker weleens vlees omdat het de wens is van hun partner/ander gezinslid (26% vs. 7%). Mannen eten vaker vegetarisch omdat dat de wens is van hun partner of een ander gezinslid (15% vs. 8%). Vrouwen zijn ook positiever over de toename van het aantal vegetariërs/veganisten en het aantal vegetarische restaurants in de komende jaren.

Jongeren vaker bewust van de impact van vleesproductie op het milieu

De jongere generatie (tot 40 jaar) lijkt zich over het algemeen meer zorgen te maken over de vleesindustrie, zij zijn zich namelijk vaker bewust van de impact die de vleesproductie heeft op het milieu (69% vs. 57% 40+). Ook zijn zij het er vaker mee eens dat de kosten van de schade die door de producten en consumptie van vlees wordt aangericht in de winkelprijs verwerkt moet worden (43% vs. 32%). Is men jonger dan 40 jaar dan eet men vaker weleens vegetarisch (gemiddeld 1,5 dagen vs. 1,1 dag per week). Deze generatie typeert zichzelf dan ook vaker als flexitariër (43% vs. 34%) en minder vaak als vleeseter (52% vs. 62%). Als alternatief voor vlees kiezen zestigplussers vaker vis en schaal- en schelpdieren (32% vs. 23% 59 jaar en jonger), terwijl zij opvallend minder vaak kiezen voor een kant-en-klare vleesvervanger (4% vs. 16%).

Nederlanders vaker voornemen om minder vlees te eten

Sinds 2016 zijn de percentages als het gaat om de vleesconsumptie over de afgelopen 5 jaar stabiel. Dit betekent dat elk jaar een ongeveer even groot deel aangeeft dat hun vleesconsumptie is toegenomen, gedaald of gelijk is gebleven. In 2019 geeft men ten opzichte van eerdere metingen echter wel vaker aan in de komende 5 jaar minder vlees te zullen gaan eten dan zij nu doen (42% vs. 34% gemiddeld in voorgaande metingen). In 2019 denkt men vaker dan in voorgaande jaren dat minder vlees eten de norm zal worden in Nederland (62% vs. 52% gemiddeld in voorgaande metingen) en vaker dat in de aankomende vijf jaar vlees eten meer uitzondering dan regel wordt (21% vs. 17%). Logischerwijs denkt men in 2019 dan ook vaker dat het aantal vegetariërs in Nederland zal verdubbelen in de aankomende 5 jaar (38% vs. 29%) en dat er steeds meer restaurant met uitsluitend vegetarische gerechten in Nederland komen (57% vs. 38%). Het aanbod van vegetarische gerechten in de horeca noemt men in 2019 vaker te beperkt (40% vs. 34%), echter men vindt de kwaliteit wel vaker goed (42% vs. 34% van degene die hier iets over kunnen zeggen).

Bijlage 1 Onderzoeksverantwoording

Natuur & Milieu Vegamonitor 2019

Onderzoeksmethode	Online
Steekproef	Nederlanders van 16 jaar en ouder
Bron	PanelWizard
Bruto steekproef	1938
Netto steekproef (# op vrg 1)	1064
Volledige vragenlijsten (netto)	1035
Responspercentage	62%
Datum start veldwerk	4-okt
Datum veldwerk gereed	8-okt
Betrouwbaarheidsniveau*	95%
Maximale afwijking*	3,0%
Representatief naar:	Geslacht, leeftijd, gezinssituatie, arbeidsparticipatie, opleiding, regio
Weging	Niet van toepassing

Respons breakdown	aantal
bruto steekproef	1938
bouncers (schatting)	78
buiten selectie	n.v.t.
verwijderd na datacheck	87
afgebroken vragenlijsten	29
geen medewerking	709
Volledige vragenlijsten	1035

* Bij 1035 afgenomen vragenlijsten valt met een betrouwbaarheid van 95% te concluderen dat de steekproefuitkomst maximaal 3,0% kan afwijken van de werkelijke situatie (als alle Nederlanders in de doelgroep ondervraagd zouden zijn).

Dit onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van ISO 20252 (marktonderzoek) en ISO 26362 (access panels)

Geslacht	% gewenst**	% behaald
Man	49,3	49,1
Vrouw	50,7	50,9
N		1064

Leeftijd	% gewenst**	% behaald
16-29 jaar	21,3	21,0
30-39 jaar	14,7	14,9
40-49 jaar	16,8	19,5
50-59 jaar	17,6	17,1
60 jaar en ouder	29,6	27,5
N		1064

Gezinssituatie	% gewenst**	% behaald
Eénpersoons	21,4	20,4
Meerpersoons (zonder kinderen <18)	47,9	50,6
Meerpersoons met kinderen (jongste <13)	20,6	18,0
Meerpersoons met kinderen (jongste 13-17)	10,1	11,0
N		1064

Arbeidsparticipatie	% gewenst**	% behaald
Fulltime (35 uur of meer)	31,3	34,2
Parttime (12 t/m 34 uur)	22,2	22,7
Niet werkend (0 t/m 11 uur)	46,6	43,0
N		1064

Opleiding	% gewenst**	% behaald
Laag	31,1	28,5
Midden	41,7	41,7
Hoog	27,2	29,8
N		1064

Regio	% gewenst**	% behaald
Noord-Nederland	10,1	10,0
Oost-Nederland	20,9	20,9
Zuid-Nederland	23,8	24,6
West-Nederland	45,2	44,5
N		1064

** Dit is de verdeling zoals die in heel Nederland is binnen de gewenste selectie
(o.b.v. de Gouden Standaard van de MOA)

Bijlage 2 Kwaliteit PanelWizard Direct

Introductie PanelWizard Direct

PanelWizard Direct bestaat sinds 2001 en is sindsdien uitgegroeid tot één van de beste panels van Nederland.

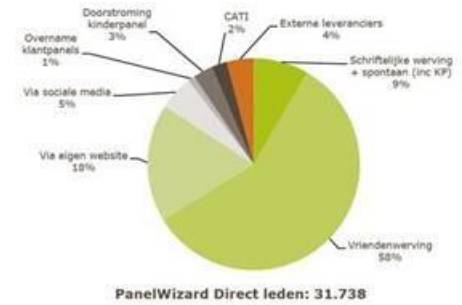
- Ruim 31.000 actieve leden (peiljaar 2018)
- ISO-gecertificeerd panel (ISO 26362)
- Ondersteund door onderzoeksexpertise Kien
- PanelWizard Direct & Kien beide aangesloten bij MOA en ESOMAR en ISO 20252 gecertificeerd

Werving

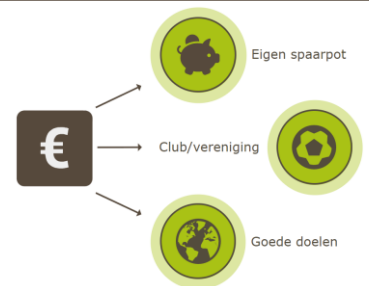
De werving van panelleden vindt plaats via verschillende bronnen (zie grafiek).

- Zoveel mogelijk werken met 'verse' panelleden
- Inschrijvers worden eerst aspirantleden en pas definitief toegelaten tot panel na reactie op bevestigingsmail (*double opt-in*) en controles op antwoordgedrag (screeningsonderzoek)
- Mogelijkheid tot *river recruitment* voor specifieke doelgroepen; gerichte *member-get-member* actie waarbij panelleden die voldoen aan bepaalde criteria worden gevraagd anderen uit dezelfde doelgroep te werven via bijv. mail of sociale media

Motivatie

- Korte en afwisselende vragenlijsten om panelleden gemotiveerd en fris te houden
- Standaardbeloning €0,10 per vraag; 100% koppeling tussen inspanning en beloning
- Beloning zelf houden, sparen voor club/vereniging of doneren aan een goed doel
 - Afgelopen jaren [€134.879](#) geschonken aan goede doelen (peildatum maart 2019)
- Onderzoekresultaten worden teruggekoppeld waardoor panelleden betrokken blijven
- Hoge betrokkenheid en motivatie blijkt uit het hoge gemiddelde responspercentage; 65%

Steekproeftrekking en representativiteit

- Steekproeftrekking o.b.v. de Gouden Standaard
- Standaard representatief uitgestuurd op 6 kernvariabelen
- Door hoog responspercentage vrijwel altijd representatieve netto steekproef
- Wanneer niet representatief: respons uit overtollige groepen verwijderen (*non-interlocked*) of eventueel resultaten wagen

Steekproef standaard representatief op:

Geslacht		Regio	
Leeftijd		Gezin	
Opleiding		Arbeid	

Kwaliteit panel en onderzoeken

Betrouwbaarheid van het online veldwerk wordt nauwlettend gecontroleerd:

- Vóór elk onderzoek wordt een controlevraag gesteld naar geslacht en leeftijd van de respondent, waarmee wordt gecontroleerd of de beoogde respondent deelneemt
- Ná elk onderzoek worden kwaliteitscontroles uitgevoerd op de snelheid, lengte, antwoordpatronen en de inhoud van open antwoorden
- Onbetrouwbare, te snelle en niet-serieuze respons wordt verwijderd en bij twee overtredingen worden panelleden uitgeschreven.
- Panelleden die al enige tijd geen uitnodiging hebben gehad, krijgen voorrang bij versturen van nieuwe uitnodigingen

Onderhoud en beheer

- Na ieder onderzoek wordt het panellid verzocht om de eigen gegevens te controleren en indien nodig te updaten
- Panelleden worden ook tweemaal per jaar schriftelijk gevraagd om de eigen persoonsgegevens te actualiseren
- De persoonsgegevens van panelleden worden nimmer vrijgegeven, tenzij panelleden hier expliciet toestemming voor geven
- Non-respondenten en bouncers worden twee keer per jaar gecontroleerd en schriftelijk benaderd voor continuering van het panellidmaatschap

